

Хмельницька обласна державна адміністрація
Управління культури, національностей і релігій облдержадміністрації
Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Кам'янець-Подільська міська організація
Національної Спілки Краєзнавців України

АРХЕОЛОГІЯ & ФОРТИФІКАЦІЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я

**III Всеукраїнська науково-практична конференція
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника**

Кам'янець-Подільський
Видавництво «Медобори-2006»
2013

УДК 902.2:623.1](477.43)(063)
ББК 63.4(4Укр33)+68.516.121
А 87

**Рекомендовано до друку науково-методичною радою Кам'янець-Подільського
державного історичного музею-заповідника
(протокол № 9 від 20.09.2013 р.)**

Рецензенти:

- С.В. Терський**, доктор історичних наук, професор Інституту гуманітарних та соціальних наук
Національного університету «Львівська політехніка»,
провідний науковий працівник Львівського історичного музею
- Л.І. Виногородська**, кандидат історичних наук, старший науковий працівник
Інституту Археології НАН України, член ICOMOS

Редакційна колегія:

- В.С. Травінський**, директор Кам'янець-Подільського державного історичного
музею-заповідника (відповідальний редактор)
- Р.В. Йолтуховський**, учений секретар Кам'янець-Подільського державного історичного
музею-заповідника
- Н.М. Рибчак**, завідувач організаційного відділу Кам'янець-Подільського
державного історичного музею-заповідника
- А.Ф. Гуцал**, доцент кафедри історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін
Кам'янець-Подільського Національного університету ім. І. Огієнка
- О.Б. Комарницький**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка,
голова Кам'янець-Подільської міської Національної Спілки Краєзнавців України
- О.Д. Могилов**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту Археології
НАН України
- Б.С. Строць**, кандидат історичних наук, директор ДП «Подільська археологія»
ДП «Науково-дослідний центр» «Охоронна археологічна служба України»
Інституту Археології НАН України
- А.Б. Задорожнюк**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка
- О.Л. Баженов**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії народів Росії
та спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського
національного університету ім. І. Огієнка

А 87 «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я». Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції / [редкол.: В. С. Травінський (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2013. – 270 с.

Видання розраховане на науковців, працівників музейної сфери, викладачів суспільних дисциплін і студентів.

Усі опубліковані в збірнику матеріали подаються в авторській редакції. За достовірність наведених даних та посилань несе відповідальність автор публікації.

Позиція редакції необов'язково збігається з позицією авторів.

УДК 902.2:623.1](477.43)
ББК 63.5(4Укр33)+68.516.121

Адреса редакційної колегії:

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник,
вул. Іоанно-Предтеченська, 2, м. Кам'янець-Подільський, 32300.

ЗМІСТ

Травінський В. Чому Кам'янець-Подільський державний історичний музей заповідник претендує на роль регіонального центру археологічних та фортифікаційних досліджень	5
---	---

Секція 1. Давня археологія

Ільків М. Скарби бронзових виробів як елементи поселенських структур гальштатського періоду Північної Буковини.....	6
Овчинников Е., Виноградська Л., Болтанюк П. Кераміка Кукутень-Трипілля з території Старого замку (Північний бастион), м. Кам'янець-Подільський.....	10
Бокій Н., Могилов О., Панченко К. Колективне поховання скіфського часу в Лісостеповому Правобережному Подніпров'ї	17
Мезенцева І. Матеріали з розкопок поселення ранньоскіфської доби (VII-VI ст. до н.е.) біля с. Іване-Пусте Тернопільської обл. в експозиції НМІУ	24
Крютченко А. К вопросу о преднамеренном обжиге валов лесостепных городищ скифского времени.....	29
Гуцал А. Ранньослов'янське капище з поселення с. Чабанівка	34
Нечитайло П. Менгір із с. Сурженці	37
Семенчук С. Сакральні місця язичницьких ритуальних церемоній на лівобережжі Середнього Подністров'я.....	40
Добрянський В. Геологічне формування печер на Західному Поділлі та їх антропогенне використання: історія та питання вивчення, дослідження і збереження.....	45
Везир Т. Роль паннонського та дакійського лімесів у взаємовідносинах Римської імперії з варварським світом	50
Старік О., Прошніченко М. Археологічна розвідка у с. Токівське Апостолівського району Дніпропетровської області.....	56

Секція 2. Середньовічна археологія

Дідух Л. Князівські знаки на матеріалах давньоруського часу в колекції НМІУ.....	61
Пивоваров С., Калініченко В. Нові знахідки середньовічних наконечників стріл з території Середнього Подністров'я.....	66
Гринчишин Б. Мечі підтипу XIIIa I типу XX (за Е. Окшоттом) з території України.....	73
Тимчук І. Християнська культова символіка населення Правобережжя Середнього Подністров'я (XI – перша половина XIII ст.).....	76
Брель О., Діденко Я. Елементи жіночого костюму XVII ст. (за результатами археологічних досліджень козацького цвинтаря XVI – XVII ст. у Чигирині).....	79
Кукса Н. Археологічні студії в Свято-Іллінській церкві у Суботіві в середині XX – на початку XXI ст.	84
Хададова М. Нові дослідження літописного Іскоростеня	85
Болтанюк П., Мегей В. Гончарні клейма з Вірменського бастиону м. Кам'янець-Подільський	87
Терський С. Проблеми вивчення військово-стратегічних шляхів галицько-волинського князівства... ..	93

Секція 3. Фортифікація

Носов К. Происхождение машикулей	96
Карашевич І. Середньовічне укріплення Яник-Хісар (Паланка).....	106
Корчак А., Зварич Т. Оборонна система міста Заложці: джерела, історіографія та польові дослідження	111
Підставка Р. Деякі особливості спорудження замкового палацу Збаража.....	118
Сандуляк В. Хотинська фортеця в контексті еволюції фортифікації Середнього Подністров'я.....	125
Болтанюк П., Кондратюк Д. Замок у селі Рихта.....	129
Ганусевич Н. Історія та розвиток фортифікації Микулинецького замку, пам'ятки архітектури XVII ст.	133

Осадчий Є. Остроги Московської держави першої половини XVII ст. південного фасу Білгородської засічної смуги	137
Климчук А. Маріямпільський замок над Дністром	141
Гарунова Н. Фортификационные работы в крепости Кизляр в середине XVIII в., как главном военном пункте Российского государства на Кавказе.....	145
Белик Ю., Смекалова Т., Ткачук Т. Роль географического фактора при возведении батареи у высшей точки Тарханкутского полуострова	148
Добрянський В. До питання побудови та реконструкцій оборонних споруд південно-східного прясла Чортківського замку	152
Старенький І. Bastioni та батареї Кам'янця-Подільського	156
Єсюнін С. Іконографія фортифікацій Поділля в польських періодичних виданнях XIX століття.....	162
Федунків З. Фортеці, замки та інкастельовані споруди Прикарпаття на карті Фрідріха фон Міга	166
Ющенко М. Приклад застосування супутникових знімків для виявлення фортифікаційних споруд XIX-XX століть в околицях м. Заліщики.....	173
Рига Д. Реконструкція та упорядкування території колишньої фортеці в Чернігові на початку XIX ст.....	177
Дячок В. Про ув'язнення Устима Карманюка (Кармалюка) в Кам'янець-Подільській фортеці: вигадки та дійсність у світлі документів.....	179
Дзісяк Я. Ріки як геогенні фортифікації, умови їх подолання: липень-серпень 1920 р.....	186
Сезин С. Очаковские разработки.....	191
Милосердов А. Прорыв Летичевского укрепрайона, анализ причин неудач советских войск в ходе обороны в полосе ЛеУРа в июле 1941 г.....	199
Свінцицька Л. Трансформація міських оборонних укріплень м. Кам'янця-Подільського на ділянці західного в'їзного вузла міста	207
Виногородська Л. Укріплені пам'ятки Поділля (за матеріалами археологічних досліджень)	210
Мошак М. Угода про ремонт Руської та Польської брам 1646 року, як нове джерело для вивчення окремих аспектів обороноздатності та життєдіяльності Кам'янця-Подільського середини XVII ст.....	215
Мошак М. Діаріуш Міхала Кучинського від 1764 року, про першу спробу російських військ заволодіти кам'янецьким Замокком.....	218

Секція 4. Галерея дослідників

Баженов Л., Баженов О. Є.Й. Сіцінський – дослідник історії Бакоти та її давньоруського скельного монастиря	221
Трембіцький А., Йолтуховський Р. Звіт Кам'янець-Подільського історико-археологічного музею за 1926 рік, як джерело науково-дослідної роботи музею	224
Гуцал В. І.С. Винокур та вчителі-красознавці.....	227
Маярчак С. Висвітлення археології Хмельниччини у наукових періодичних виданнях СРСР	230
Яцечко-Блаженко Т., Петрович В. Місто Кременець та його замок у спогадах іноземців.....	237
Адамишин О. Наукова діяльність Романа Багрія в Інституті суспільних наук АН УРСР.....	240
Галатир В. Археологічні дослідження та давньоархеологічні знахідки на околицях сіл Чабанівка, Чугор, Гута-Чугорська.....	244
Трембіцький А., Іваневич Л. Археологія Північної Буковини чи Буковинського Поділля у працях Івана Жуковського.....	247

Секція 5. Археологічна експозиція

Мінакова К. До питання про сучасний стан музеєфікації масового археологічного матеріалу.....	253
Федорів Т. Портрети Потоцьких та Садовських з Фондації ім. Ієроніма Садовського у колекції Львівського історичного музею.....	257
Тирон О., Паламарчук С. Концепція археологічної експозиції музею Придунав'я: поиск оптимальных решений презентации материалов археологических экспедиций.....	259
Волкова В. Кам'янецька фортеця XIX ст. як губернська тюрма та виправне арештантське відділення	264
Захар'єв В. Археологічно досліджені давньоруські церкви Хмельниччини	265

6. Белецкий С. В. Начало русской геральдики (знаки Рюриковичей X–XI вв.). // У источника. – М., 1997. – Вып. I. – С. 93-171.
7. Биджиев Х.Х. Хумаринское городище. – Черкесск, 1983.
8. Болсуновский К.В. Родовой знак Рюриковичей, великих князей Киевских. – К., 1908.
9. Борисов А.Я., Луконин В.Г. Сасанидские геммы. – Л., 1963.
10. Братко-Кутинський О. Феномен України. – К., 1996.
11. Булгакова В. Сфрагістичні пам'ятки. // Церква Богородиці Десятинна в Києві. – К., 1996. – С. 87-89, 162.
12. Воронин Н. Н. Зодчество Северо-Восточной Руси XII–XV вв. – М., 1961. – Т. I.
13. Ершевский Б. Д. Об атрибуции новгородских печатей и пломб XII – начала XIII ст. с изображением княжеских знаков. // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л., 1978. –Т. X. – С. 43-52.
14. Каргер М. К. Древний Киев. – М.-Л., 1958. – Т. I.
15. Каталог выставки XI Археологического съезда в Киеве. – К., 1899.
16. Козюба В. К. Головні підсумки дослідження Десятинної церкви 2005 – 2009 рр.//Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у дослідження давньої історії України (до 160-річчя від дня народження). –К., 2010. – С. 119–137.
17. Молчанов А. А. Знаки княжеской собственности в политико-административной и хозяйственной жизни Древней Руси. Автореферат. – М., 1953.
18. Молчанов А. А. Об атрибуции лично-родовых знаков князей Рюриковичей X – XIII вв. // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л., 1985. – Т.16. – С. 66-83.
19. Плетнёва С.А. От кочевий к городам // МИА. – М., 1967. – № 142.
20. Плетнёва С. А. Подгоровский могильник // СА. –М., 1962. № 3. – С. 241-251.
21. Полное собрание русских летописей. – СПб., 1908. –Т. II.
22. Полубояринова М. Д. Знаки на золотоордынской керамике. // Средневековые древности евразийских степей. – М.,1980. – С. 165-212.
23. Раппопорт П. А. Знаки на плинфе. //КСИА. – М., 1977. – Вып. 150. – С. 115-120.
24. Раппопорт П. А. Строительные артели древней Руси и их заказчики. // СА. – М., 1985. – №4. – С. 80–89.
25. Рыбаков Б. А. Древние русы. //СА. – М., 1953. – №17. – С. 23-104.
26. Рыбаков Б. А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси. // СА. – М., 1940. – Вып. VI. – С. 227-257.
27. Степи европейской части СССР в скифо-сараматское время. // Археология СССР. – М., 1989.
28. Якубовский А. Ю. Ибн-Мискавейх о походе руссов в Бердаа в 943 – 944 гг. // Византийский временник. – Л., 1926. – Вып. XXIV. – С. 65-71.
29. Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X – XV вв. – М., 1970. –Т. I.

Сергій Пивоваров

доктор історичних наук,
професор кафедри етнології,
античної та середньовічної історії
Чернівецького національного
університету ім. Ю. Федьковича

Віталій Калініченко

магістрант кафедри етнології, античної
та середньовічної історії факультету історії,
політології та міжнародних відносин
Чернівецького національного
університету ім. Ю. Федьковича

НОВІ ЗНАХІДКИ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ НАКОНЕЧНИКІВ СТРІЛ З ТЕРИТОРІЇ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я

У даній статті здійснюється аналіз та класифікація найбільш рідкісних наконечників стріл з території Середнього Подністров'я, а саме – ланцетоподібних. Автор доводить, що вони скандинавського походження. Виявлені матеріали дозволяють отримати нові дані з військово-політичної історії жителів регіону у VIII-XI ст.

Ключові слова: Буковина, Скандинавія, наконечники стріл, озброєння, типологія.

Одним із найбільш пріоритетних завдань сучасної археологічної науки та зброєзнавства зокрема є аналіз еволюції військової справи на теренах Східної Європи в епоху Середньовіччя. Саме ця тема зайняла панівне

місце у дослідженнях як вітчизняних, так і зарубіжних науковців останніми роками. Завдяки цьому накопичена значна інформація про походження та використання різних видів зброї. Простежені зміни в її типології та функціональному призначенні. У працях фахівців також розроблена детальна класифікація окремих видів зброї та встановлені її чіткі хронологічні рамки. Слід сказати, що одним із таких видів озброєння є наконечники стріл, які справді є чи не найбільш вивченим типом зброї епохи середньовіччя. Але, разом із тим, варто відзначити, що середньовічне озброєння вивчено вкрай нерівномірно. Про його використання в окремі періоди, за браком джерел, відомо досить мало. Зокрема, досить актуальною наразі у вітчизняній та зарубіжній археологічній та зброєзнавчій науці у дослідженні предметів озброєння дальнього бою є проблема так званих «ланцетоподібних» наконечників стріл. Вона полягає у тому, що даний тип наконечників стріл, який як вважається в історіографії є винаходом норманів, що підтвердили археологічні роботи починаючи з XIX ст. в тогочасних містах Швеції: Бірці, Сігтунні, та Хедебю [21; 22; 23; 24; 25] активно побутував на території Русі у VIII-XI ст., як власне, теж показали результати археологічних досліджень на давньоруських пам'ятках [2;5, с. 159-173; 10]. І наразі, зважаючи на це, перед дослідниками постають питання, пов'язані передусім із проблемою потрапляння їх на територію Русі, використання їх у збройних конфліктах Русі з іншими державами; модифікація та вдосконалення даного типу наконечників стріл давньоруськими ковалями [4, с. 49-62]. Особливо важливими є проблема їх географічного поширення та визначення їх балістичної експертизи в контексті вивчення еволюції військової справи Русі у IX-XI ст. Внаслідок цього виникають питання визначення взаємозв'язків Русі із скандинавами у IX-XI ст., що несе перед собою фундаментальну проблему впливу «норманізму» на Русь, і навпаки [5, с. 159-173; 9].

Досить актуальною є проблема міждержавних зв'язків території Середнього Подністров'я на яких проживали племена білих хорватів та тиверців, їх відносини з іншими племінними утвореннями саме у VIII-X ст., а також входження території Середнього Подністров'я до складу Русі на що писемні джерела вказують досить фрагментарно, несуть собою фундаментальні актуальні проблеми у вивченні ранньосередньовічної історії Буковини. Одним із аспектів, який може пролити світло на дані події це аналіз збоку військової історії вищесказаних подій, на основі археологічних знахідок предметів озброєння, зокрема наконечників стріл. В цьому плані є важливими матеріали, отримані під час вивчення археологічних старожитностей Середнього Подністров'я, зокрема, на території Чернівецької області [3;16, с. 41-55;17].

Взагалі, слід сказати, що озброєння дальнього бою, зокрема наконечників стріл періоду побутування у VIII-XI ст. на території Русі є ще не достатньо дослідженим і ще не варто робити остаточних висновків, так як питання взаємозв'язків Русі з іншими тогочасними державами у військовому аспекті потребує ще більш детального вивчення [1, с. 116-135; 8; 9]. З приводу озброєння дальнього бою того часу існує значна кількість історіографії. Зокрема, хотілося б відмітити роботи таких вітчизняних дослідників, як А. Кірпічников [5, с. 159-173], Е. Носов [15], А. Медведєв [11, с. 121-191;12], Е. Рябінін [19], а також С. Каїнов [4, с. 49-62]. У їх роботах, зокрема в останнього подано в обіг значну кількість ланцетоподібних наконечників стріл з Гнездовського археологічного комплексу, доведено, що вони належали безпосередньо скандинавам. У роботах інших вчених здійснена величезна робота по визначенні модифікацій даного типу стріл та здійснена спроба інтерпретувати їх як запозичення у скандинавів та вироблення нових більш досконалих для безпосереднього використання у бою у той час. Також в історіографії побутує думка про слов'янське походження даного типу наконечників стріл, яке не є обґрунтованим [19]. Даний тип наконечників стріл знайшов своє висвітлення і у роботах буковинських дослідників, зокрема Л. Михайлини [13, с. 128]. Хотілося б також звернути увагу на роботи зарубіжних вчених, зокрема на дослідження Е. Вегре [25, s. 21-37], П. Ліндбома [23], Т. Кемпке [22] та Б. Паульсена [21, s. 93-143]. Зокрема, Е. Вегре здійснив класифікацію, типологізацію, провів балістичну експертизу даного типу наконечників стріл, які були виявлені під час археологічних досліджень у м. Бірка, яке у VIII-IX ст. було важливим торговельним містом скандинавів. Загальна кількість даного типу наконечників стріл, якими оперував дослідник було більше 1500, що дозволило йому здійснити їх типологію та загальний аналіз [46, s. 21-37]. Інший дослідник, Б. Паульсен здійснив опис, типологію, класифікацію та балістичний аналіз ланцетоподібних наконечників стріл з території датського міста Хедебю, кількість яких близько 100 екземплярів.

Наразі, метою даної статті є загальна характеристика та опис ланцетоподібних наконечників стріл, які є доволі рідкісними для території Буковини, здійснення їх типології зважаючи на вищесказану історіографію та їх інтерпретацію і аналіз.

Отже, наконечники стріл, про яких піде мова, було виявлено під час охоронних досліджень у с. Рухотин (ур. Корнешти) на Буковині, які проводилися Буковинським центром археологічних досліджень при ЧНУ ім. Ю. Федьковича у 2004-2009 рр. Важливість і унікальність цих знахідок полягає в тому, що вони фактично є єдиним джерелом для вивчення військово-політичної історії регіону у IX-XI ст., позаяк у писемних матеріалах, даний період у Середньому Подністров'ї висвітлений надзвичайно фрагментарно

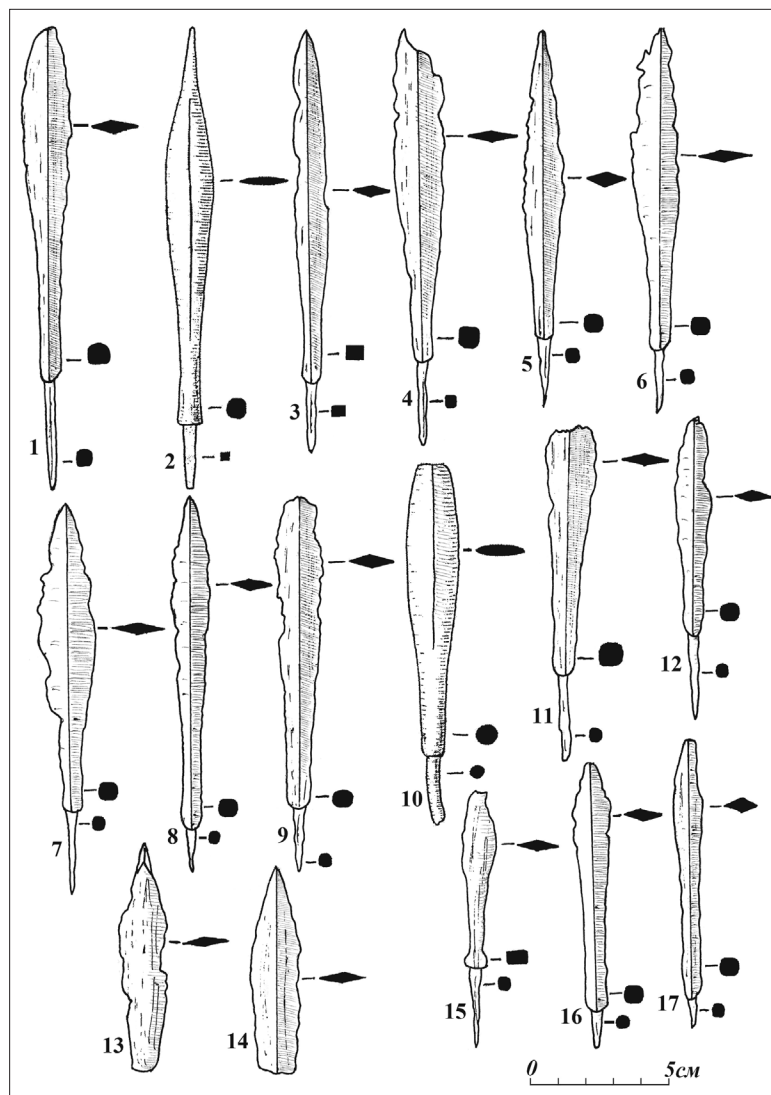
[16, с. 41-55]. Металографічний аналіз даних наконечників було зроблено раніше [14, с. 70-76], тому увагу ми зосередимо в основному на типологічному аспекті.

Проведені дослідження показали, що пам'ятка за багатством матеріалу може бути зарахована до категорії суспільно-економічних центрів у гнізді поселень і датована в межах VIII-X ст. Городище було відкрито Б. Тимошуком, де пізніше, неподалік неї О. Приходнюком було знайдено слов'янське урнове поховання [18, с. 101, 109]. У VI-VII ст. тут було тільки одне поселення, а у VIII-X ст. до Рухотинського гнізда поселень належало вже близько 11 поселень [20, с. 86-87].

Фортифікації городища в с. Рухотин, від якого збереглася система масивних валів та глибоких ровів, становлять собою доволі унікальну оборонну систему та знаходяться в ур. Корнешти. Вони розташовуються на високому місці у північній частині однойменного села. Центральна площа городища має розміри 220x170 м і обмежена валом, а з напільного боку проходять ще три вали. Загалом, під час огляду даної пам'ятки були зафіксовані неодноразові порушення її поверхні діяльністю «чорних» археологів та вибіркою ґрунту для теплиць місцевих жителів [16, с. 41-55].

Перш за все, слід сказати, що ланцетоподібні наконечники стріл, виявлені в с. Рухотин вражають своєю кількістю, і як наслідок, вони є чи не єдиними індикаторами для вивчення військово-політичної історії регіону у IX-XI ст., зокрема у впливі військових традицій скандинавів на місцеве населення, перебирання традицій слов'янського населення регіону у них та ін. Загалом, під час досліджень було виявлено 31 наконечник, значна частина яких пошкоджена. На основі типології А. Медведєва, наконечники з території Буковини можна віднести до наступних типів:

Тип 62. Ланцетоподібні плоскі. Наконечники характеризуються наступними параметрами: загальна довжина – 80-160 мм, довжина пера – 50-120 мм, ширина 8-14 мм, маса-5-10 г. Співвідношення ширини пера до його довжини 1:6-1:10 і довжина черешка від 15 до 25 мм вважаються важливими ознаками для IX-XI ст.

Як стверджує, А. Медведєв, варіант 1 відрізняється від варіанту 2 відсутністю у першого упора, хоча дане твердження потребує більш точного обґрунтування, так як перехід від черешка до пера відіграє основне значення у визначенні загальної балістики стріли [12, с. 52]. Конкретні конструктивно-морфологічні параметри Рухотинських наконечників стріл буде подано окремою таблицею, але в загальному, вони мають наступні розміри: загальна довжина-6,5-18,1 см, довжина пера – 4,5-14,6 см, ширина пера – 9 мм-1,4 см, маса – 3,65-28,20 г; відношення ширини пера до його довжини – 1:5-1:14 см, довжина черешка – 1-3,5 см. Сім наконечників виділяються своїми розмірами: загальна довжина – 11,2-18,1 см, довжина пера – 7,4 см-12,5 см, ширина пера 1-1,4 см, маса – 8,55-28,20 г, відношення ширини пера до його довжини – 1:7-1:12, довжина черешка-1-3,5 см (рисунок 1).

Перетин пера у наконечників має вигляд сильно сплющеного ромба-зустрічається 21 раз, дуже рідко-лінзовидний перетин – 7 раз. Перетин шийки біля упора зазвичай круглий, інколи прямокутний чи ромбоподібний. Черешок у більшості випадків у верхній половині круглий, у нижній-квадратний. У наконечників типу 62 (варіант 1) перетин черешка-сильно сплющений прямокутник (рисунок 2). Слід сказати, що С. Каїнов, при вивченні стріл з Гнездова свідчить, що на черешку одного наконечника

Рис. 1. Ланцетоподібні наконечники стріл з городища (тип 62).

збереглися залишки древка, обмотаного тонким залізним дротом, і вказує, що подібна конструкція посилювала кріплення наконечника і захищала древко від розколювання при попаданні стріли у ціль [4, с. 49-62]. Прямі аналогії даного типу наконечників стріл походять зі Старої Ладogi [19], Новгородa [11, с. 121-191], Шестовицького могильника, Гнездовського археологічного комплексу [4, с. 49-62], Сарського городища [10], Княжої Гори, Вишгорода, Райковецького городища, Скимауцького городища та з скандинавських міст Бірки та Хедебю [46, с. 21-37].

Тип 77 (варіант 1). Ланцетоподібні квадратного перетину. Загальна довжина наконечника 50-105 мм, відношення ширини грані до довжини бойової головки – 1:8-1:14, довжина черешка 18-30 мм [12, с. 56]. Наконечник з Рухотина має наступні параметри: загальна довжина – 10,4 см, довжина бойової головки 6,2 см, ширина грані бойової головки 5 мм, маса – 10,85 г, довжина черешка – 4,2 см. Перетин шийки біля упора-квадратний. Перетин черешка-квадратний. На нашу думку, наконечник є модифікацією даного типу, так, як бойова частина має вигляд не сплющеного овалу. Схожий наконечник був знайдений на території Норвегії. Аналогії виявлені також у Пскові, Гнездовському археологічному комплексі [4, с. 49-62].

Тип 78 (варіант 1). Ланцетоподібні ромбічного перетину. Загальна довжина наконечника 55-100 мм, відношення ширини до довжини бойової головки 1:7-1:8 [12, с. 57]. Розміри наконечника з Рухотина наступні: загальна довжина – 9,9 см, довжина бойової головки – 6 см, ширина – 5 мм, маса – 10,65 г, довжина черешка – 2,4 см. Прямі аналогії даному наконечнику виявлені на Лядинському могильнику, Гнездовському археологічному комплексі, на городищах Скимауци та Княжа Гора.

Тип 79. Ланцетоподібні сплющені. Наконечники варіанта 1 мають круглу чи гранчасту шийку, упор і короткий черешок довжиною 17-25 мм. Загальна довжина наконечників 76-100 мм, маса 4,7 г, відношення ширини до довжини бойової головки – 1:5 [12, с. 57]. Наконечник дещо пошкоджений. Але, на нашу думку, наконечник з Рухотина відноситься до варіанту 2 цього типу – ланцетовидні сплющені без упора для древка. Параметри Рухотинського наконечника: загальна довжина – 6,7 см, довжина бойової головки – 2,5 см (збережена частина), її ширина-3 мм, відношення ширини до довжини пера 1:5. Перетин пера над сплюсненням – ромб, перетин в районі сплюснення – шестикутник. Аналогії виявлені також у Старій Ладозі, Новгороді, Гнездові.

Слід сказати, що металографічному аналізу були піддані усі наявні на сьогодні ланцетовидні наконечники стріл з городища [14, с. 70-76]. Як бачимо, ланцетовидні наконечники виготовлені в основному із заліза і сталі. Техніка багат шарового пакета рідкісна. Лише один наконечник. Функціонально використання пакетної технології для наконечників стріл навряд чи є виправданим, і, напевне, виготовлялися схожі екземпляри із залишків тришарових заготовок. Основними металом для виготовлення наконечників стріл з Рухотина служили безпосередньо залізо і сталь, які піддавалися чи подвійній чи потрійній обробці. Переважають також наконечники із цементацією та холодним наклепом. Слід сказати, що подібна ковальська обробка наконечників стріл присутня і при металографічному аналізі наконечників стріл подібних типів і з інших пам'яток Русі.

Варто відмітити високу якість зовнішньої обробки декількох ланцетовидних наконечників стріл з Рухотина, особливо № 2, рис. 1, що свідчить про висококваліфіковані навички роботи з металом.

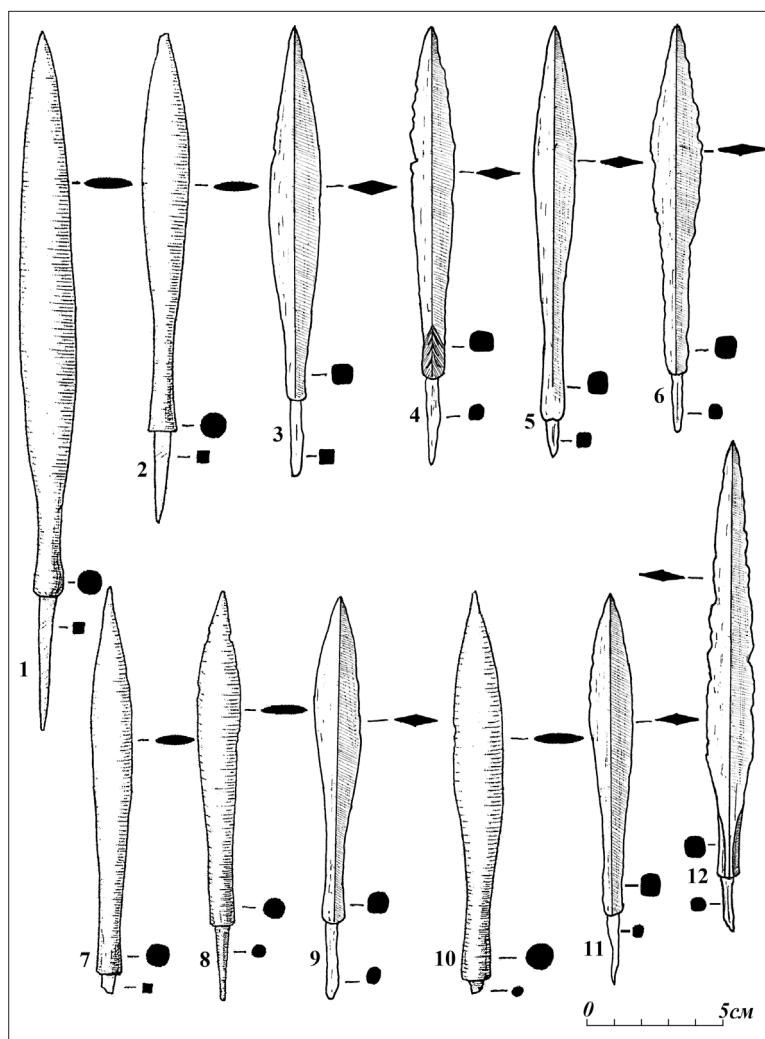

Рис. 2. Наконечники стріл з Рухотинського городища (тип 62).

Щодо хронологічного поширення того чи іншого типу і варіанта ланцетоподібних наконечників на даному етапі вивчення городища поблизу Рухотина говорити доволі важко. Так, загалом, дивлячись на знахідки з інших пунктів Русі, можна припустити, що наконечники типу 62 і 77 (вар. 1) відомі з IX ст. і побутували до XI ст. Наконечники типу 78 (вар. 1) і 79 (вар. 2) датуються часом не раніше початку X ст. Датування ланцетоподібних наконечників стріл із Скандинавії дозволяють відносити поширення типу 77 (вар. 1) до другої половини X ст. [25, с. 21-37]. Цим же часом дослідники датують і типи 78 (вар. 1) і 79 (вар. 2). На території Русі найбільш ранні ланцетоподібні наконечники стріл(тип 62) були виявлені у Старій Ладозі, у шарі середини VIII ст. Цікавим є той факт, що наконечники пов'язані із виробничим осередком. Це дозволило висловити гіпотезу про можливість виготовлення ланцетоподібних наконечників стріл безпосередньо в самій Ладозі. Власне, при дослідженні городища в Рухотині було закладено розкоп і виявлено житло-напівземлянку райковецької культури. Під час вивчення споруди було знайдено ліпну і кружалну кераміку, яка датується VIII-X ст., тобто саме хронологічними межами цієї ж культури [16, с. 45]. Зібраний керамічний матеріал є чи не єдиним хронологічним індикатором пам'ятки, а також дозволяє зробити висновки і щодо ланцетоподібних наконечників стріл з даного городища.

Найбільше поширення наконечники ланцетоподібної форми класичних пропорцій отримують на території Русі у X ст., і досить рідко зустрічаються до кінця XI ст. Як наслідок, деякі типи зникають чи дуже сильно змінюються. Так, в процесі еволюції та вдосконалення військової справи у кінці X ст., у наконечників типу 62 дещо скорочується перо. Черешок залишається незмінним. Лише на початку XI ст. черешок стає більш довгим. На нашу думку, ці зміни можна пояснити пристосуванням ланцетоподібних наконечників для стрільби із складного лука, посиленого роговими накладками і володіючого значно більшою потужністю у порівнянні із простими дерев'яними луками. Короткий черешок ланцетоподібних наконечників не забезпечував достатньо стійкого з'єднання із древком. При вистрілі із складного лука, це, скоріше за все, привело б до розколювання древка. Дане твердження підтверджується тим, що у степовому районі, де складні луки з роговими накладками були широко поширені, практично усі наконечники стріл мали довгі черешки [4, с. 49-62]. В Скандинавії і північних районах Русі подібні луки, які відносяться до X-XI ст., за рідкісним виключенням не знайдені, а наконечники стріл мають у більшості випадків короткий черешок чи взагалі без упора. Останнє свідчить також про використання не дуже сильних луків. Дане пояснення ще раз підтверджує той факт, що наконечники, виявлені поблизу Рухотина є безпосередньо скандинавського походження.

Щодо питання появи наконечників стріл ланцетоподібної форми на території Русі, то були висказані різні точки зору. Зокрема, А. Медведєв наполягав на місцевому розвитку цієї форми, відомої у Східній Європі ще з рубежу н.е. Він відносив до цих критеріїв наконечники типу 62 вар. 1. Наконечники варіанта 2, за його думкою, з'явилися на Русі у VIII ст. і відрізнялися від скандинавських меншими розмірами [12, с. 52]. Але, наконечники з Рухотина є більшими за формою і повністю не відповідають вищесказаним критеріям. Виникнення інших типів ланцетоподібних наконечників А. Медведєв не розглядав, лише у ряді випадків відмітив поширення подібних наконечників у Норвегії та Швеції. На сьогодні більшість дослідників схиляються до думки про їх скандинавське походження і принесенні їх на територію Русі дружинами вікінгів [5, с. 168-169; 15, с. 162]. А. Криганов висунув гіпотезу про азіатське походження деяких типів ланцетовидних наконечників стріл [8, с. 73].

Слід сказати, що ланцетоподібна форма наконечників у Скандинавії була відома ще у VII-VIII ст., а основне поширення вона отримала у кінці VIII-першій половині XI ст. Типологія наконечників стріл для території Швеції було розроблена Е. Вегре [25, с. 21-37], і в останні роки дещо переглянута і доповнена П. Ліндбомом [23]. Інтересуючі нас форми ланцетоподібних наконечників скандинавські дослідники відносять до трьох типів з варіантами і підваріантами.

Тип А. Ланцетоподібні плоскі. Більшість наконечників мають упор. Е. Вегре виділив два варіанти: А1-з більш вузьким пером і шийкою коротше пера і А2-з шийкою, довжина якої більше чи така ж як перо. Перший варіант Е. Вегре вважав універсальним(мисливським і бойовим), а другий виключно бойовим. В Рухотині виявлені і ті, і інші. Як наслідок, П. Ліндбом розділив варіант А1 на два підваріанти: широкий і важкий А11 і більш вузький та легкий А11 [23, с. 445].

Тип С. Ланцетоподібні плоскі з витягнутим до середини пером. Підваріант є модифікацією, так, як бойова частина пера видовжена на чверть довжини пера наконечника. Зустрічається лише на західних територіях Швеції [25, с. 21].

Тип D. Ланцетоподібні гранчасті. Наконечники варіанту D2 мали квадратний перетин пера, виділяють, як підваріант ще і ромбовидний перетин. Варіант є бойовим у застосуванні [25, с. 34].

Окрім Е. Вегре і П. Ліндбома типологію ланцетоподібних стріл запропонував Т. Кемпке. Вона заснована на матеріалі, отриманому при розкопках західнослов'янського Старіграда (м. Ольденбург). Т. Кемпке виділив наступні типи ланцетоподібних наконечників: 1а-ланцетоподібні плоскі без упора, 1b- ланцетоподібні плоскі з упором і шийкою круглого перетину, 1с-ланцетоподібні плоскі з упором і гранчастим перетином

шийки, 2-ланцетоподібні трьохгранного перетину. Поява подібних наконечників на слов'янських пам'ятках південного побережжя Балтійського моря дослідник пов'язав із діяльністю скандинавів [22, s. 294-295].

Основну кількість наконечників з Рухотина типу 62 відповідає скандинавському підваріанту AS1, в той час, як наконечників типу A2 знайдено всього 2 екземпляри. Точних аналогів наконечникам стріл типу 79, вар. 2 в Скандинавії виявити не вдалося. Вказаний у праці А. Медведєва наконечник з Норвегії насправді дещо відрізняється від давньоруських. Сплюснута площадка у норвезького екземпляра проходить майже по усій довжині пера, при цьому не змінюючи при цьому ланцетоподібної форми наконечника. В той час, як у давньоруських наконечників сплюснутість займає лише середню третину пера, яка за рахунок цього інколи значно розширюється [24]. На нашу думку, давньоруські екземпляри варто вважати власною переробкою скандинавських наконечників. Важко щось сказати і про давньоруські наконечники типу 78-варіант 1. Можливо, в типології Вегре-Ліндбома йому відповідають наконечники типів AS1 і D2. Чи знову ж таки, ми маємо справу з «давньоруським» ланцетоподібним варіантом?

За матеріалами деяких скандинавських «поховань в човнах» ланцетоподібні наконечники датуються наступним чином: A1 – IX-X ст., типи A2, D1 – X – перша половина XI ст., тип D2 – друга половина X – перша половина XI ст. Ці датування підтверджуються знахідками з точно датованих шарів Старіграда: 1a – кінець VIII – третя чверть X ст., 1b – кінець VIII – третя чверть X ст., 1c – остання чверть X – третя чверть XI ст., 2 – остання чверть IX – третя чверть XI ст. [23, s. 294-295]. Важливо також відмітити, що наконечники стріл варіантів AS1, A2 і D2 зустрічаються в основному у Середній Швеції. Контакти Русі саме з цим регіоном Скандинавії прослідковуються і на інших категоріях археологічного матеріалу [15, с. 163].

Хотілося б відмітити те, що більшість знахідок з території Рухотинського городища також знаходять свої аналогії з вищесказаного датського міста Хедебю. За своїми конструктивно – морфологічними параметрами наконечники стріл з Рухотина та Хедебю є однаковими, що може бути підтвердженням того, що знахідки з Середнього Подністров'я дійсно мають скандинавське походження (рис. 3).

Північноєвропейське походження більшості давньоруських наконечників стріл підтверджує картографування знахідок. По наявним нині даним на території Русі відмічено не менше 52 пунктів, де виявлені ланцетоподібні наконечники стріл. Отже, на сьогодні до них додаються також і знахідки з Рухотина. На сьогодні їх нараховується близько 500 екземплярів різних типів. Основна їх кількість сконцентрована на пам'ятках, розташованих на важливих торговельних шляхах. Якщо ж брати до уваги знахідки з Рухотина, то це безпосередньо Дністровський торговий шлях з відгалуженнями. Хочеться звернути також увагу на знахідки ланцетоподібних наконечників стріл з Галича та Єкімауцького городища. І наразі, важливим є те, що стаціонарні дослідження на городищі фактично не проводилися, і з повною впевненістю ми не можемо стверджувати про присутність скандинавів тут. Але про це нижче.

Необхідно також відмітити, що як було сказано вище, є свідчення про місцеве давньоруське виготовлення ланцетоподібних наконечників. По-перше, у Старій Ладозі, ланцетоподібний наконечник був знайдений у виробничому комплексі. У Південно-Східному Приладожжі місцева переробка скандинавських предметів привела до виникнення особливого виду ланцетоподібних наконечників стріл типу 62-варіант 1-класична ланцетоподібна форма пера була з'єднана з довгим прямокутним в перетині черешком, характерним для більшості наконечників стріл з Південно-Східного Приладожжя [2, с. 101]. По хронології старожитностей цього регіону, розробленої О. Богуславським, подібні наконечники стріл відносяться до 850-950 рр. [2, с. 108].

Але, яким чином даний тип наконечників потрапив на територію Середнього Подністров'я. На нашу думку, відповідь необхідно шукати при аналізі військово-політичної ситуації на Буковині у X-XI ст., та вхо-

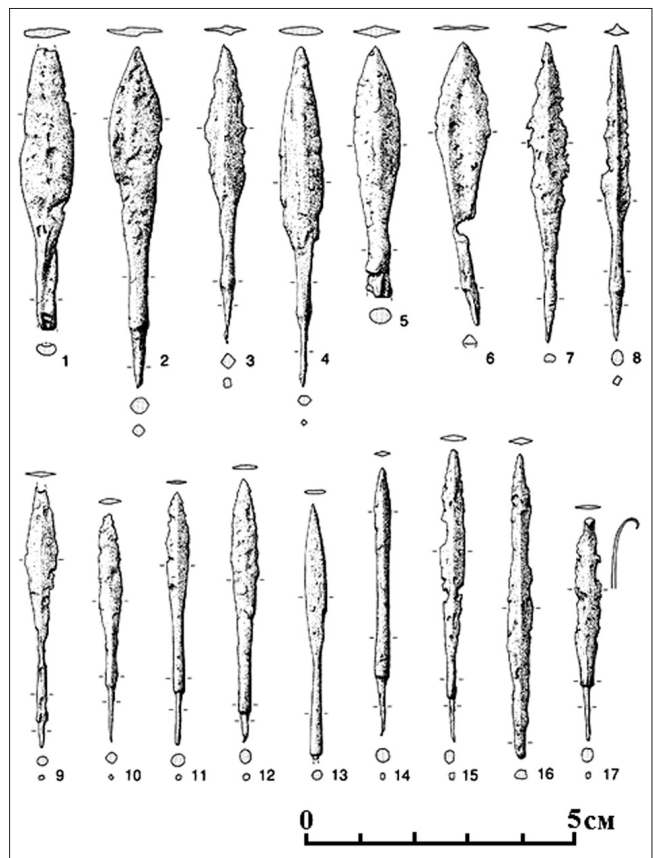

Рис. 3. Ланцетоподібні наконечники стріл з Хедебю (Данія) – за Б. Паульсеном

дженні її території до складу Давньоруської держави, а саме внаслідок русько-хорватської війни кінця X ст. Можна сказати, що військо Володимира Святославича, яке було поліетнічним нанесло племенам хорватів поразки, які і змушені були визнати владу князя.

Загалом, можна стверджувати, що біля Рухотина відбулася досить важлива битва русько-хорватської війни, про що свідчать знахідки наконечників стріл, зокрема ланцетоподібні-скандинавського походження. Можна безперечно стверджувати, що внаслідок обстрілу, городище було знищено та спалено. Про це свідчать багаточисельні знахідки предметів, передусім озброєння дальнього бою – різноетнічних наконечників стріл, зокрема скандинавських. Подальше дослідження городища дозволить проаналізувати та дослідити розвиток військової справи у регіоні у IX-XI ст. дозволить вивчити політичні, економічні та соціальні аспекти населення регіону у даний період, та прослідкувати взаємозв'язки з іншими регіонами Русі у той час, зокрема на прикладі предметів озброєння дальнього бою.

Список використаних джерел:

1. Белорыбкин Г.Н. Золотаревское поселение. – Спб., 2001. – С. 116-135.
2. Богуславский О.И. К хронологии Юго-Восточного Приладожья IX-XII вв. // Проблемы хронологии и периодизации в археологии. – Л., 1991.
3. Возний І.П. Историко-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X-XIV ст. Частина 2. Матеріальна, духовна культура та соціально-історичний розвиток. – Чернівці: Золоті Литаври, 2009. – 568 с.
4. Каинов С.Ю. Ланцетовидные наконечники стрел из раскопок Гнёздова // XIII конференция по изучению истории, скандинавских стран. Тезисы докладов. – М. : Спб., 1997. – С. 49-62.
5. Кирпичников А. Н. Вооружение воинов Киевской державы в свете русско-скандинавских контактов // Скандинавский сборник. – Вып. 22. – Таллинн, 1977. – С. 159-173.
6. Колчин Б.А. Чёрная металлургия и металлообработка в Древней Руси // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1953.
7. Коробейников А.В., Митюков Н.В. Баллистика стрел по данным археологии: введение в проблемную область. – Ижевск: Изд-во НОУ КИТ, 2007. – 140 с.
8. Крыганов А.В. Азиатские элементы в вооружении раннесредневековых кочевников // Военное дело древнего и средневекового населения Северной и Центральной Азии. – Новосибирск, 1990.
9. Ласкавий Г.В. К истории оружия Белорусского Подвинья в VI-XIII вв. // Полоцкий летописец. – Полоцк, 1993. – №1(2). – С. 19-38.
10. Леонтьев А. Е. Археология мери: К предыстории Северо-Восточной Руси. М., 1996.
11. Медведев А.Ф. Оружие Великого Новгорода // МИА. – 1959. – № 65. – С. 121-191.
12. Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие. Лук и стрелы, самострел // САИ Е1-36 / А. Медведев. – М. : Наука, 1966. – 182 с.
13. Михайлина Л.П. Слов'яни VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами. – К. : Інститут археології НАН України, 2007. – 300 с.
14. Недопако Д.П. Залізні наконечники стріл з Рухотина(технологічний аспект) // Археологія. – 2008. – №4. – С. 70-76.
15. Носов Е.Н. Новгородское(Рюриково) городище. –Л., 1990. – 211 с.
16. Пивоваров С.В. Охоронні археологічні дослідження слов'янських пам'яток на Буковині у 2009 р. // ПССІАЕ. – Чернівці : Прут, 2010. – Т 1(29). – С. 41-55.
17. Пивоваров С.В. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – 186 с.
18. Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі (VI-VII ст.). – К.: Наукова думка,1975. – 154 с.
19. Рябинин Е.А. Предметы вооружения и их имитации из Старой Ладogi (материалы новых исследований) // Древности Северо-Западной России. – Спб., 1995.
20. Тимошук Б.А. Восточнославянская община VI-X вв. н.е. – М., 1990. – С. 86-87.
21. Geibig A., Paulsen H. Ausgrabungen in Haithabu: Bericht 33. – Wascholtz Verlag Neumunster, 1999. – S. 93-143.
22. Kempke T. Zur überregionalen Verbreitung der Pfeilspitzen des 8.-12. Jahrhunderts aus Strigrad/Oldenburg // Berichte der Romische-Germanischen Kommission. – Band, 1969.
23. Lindbom P. Pilspetsarna fran Valsgårde 13 // Tor, 27. – Uppsala, 1994.
24. Rygh O. Norske oldsaker ordnede og forklarade. – Christiania, 1885.
25. Wegraeus E. Die Pfeilspitzen von Birka // Birka II: 2. – Stockholm, 1986. – S. 21-3

Список сокращений:

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР.

ПССІАЕ – Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології.

Наукове видання

АРХЕОЛОГІЯ & ФОРТИФІКАЦІЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я

**III Всеукраїнська науково-практична конференція
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника**

Оригінал-макет – Грозний А. Б.
Дизайн обкладинки – Годний В. В.

Підписано до друку 01.10.2013. Формат 60x84/8.
Гарнітура Times. Папір офсетний. Ум. друк. арк. 31.03.
Наклад 200 прим. Зам. № 399.

Надруковано у друкарні **ПП Мошак М. І.**
32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,
вул. Іоанно-Предтечинська, 2. Тел./факс (03849) 2-72-01.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №867 від 22.03.2002 р.
www.drukarnya.com, e-mail: medobory@i.ua